

BÚCSÚ HEGEDÜS ANDRÁSTÓL

Hegedüs Andrással a hazai társadalomtudomány egyik legkiválóbb képviselőjétől veszünk búcsút.

Hegedüssel először 1962-ben találkoztam. Akkoriban a Statisztikai Hivatal Könyvtárában dolgoztam, mint a külföldi folyóíratár őre – Hegedüst pedig ebben az évben nevezték ki a KSH elnökhelyettesének.

Hegedüs nem sokkal korábban érkezett vissza szovjet emigrációjából, s a hatalmi konstelláció akkoriban éppen olyan volt, hogy az ő múltja sikeres politikai pályafutást ígért neki. Úgy tűnt, hogy a kormányzat szerint a KSH elnökhelyettesi pozíciója éppen alkalmas kiindulópont lesz ahhoz, hogy Hegedüst visszasegítsék politikai pályájára.

Mi, a KSH közkatonái rémülettel fogadtuk a hírt. Úgy képzeltük a sztálinizmus van visszatérőben, s Hegedüs KSH-beli kinevezése ennek a jele. Hamarosan megváltozott a véleményem – s gondolom sokan mások is hozzám hasonlóan véleményt változtattak. Hegedüs távolról sem a régi sztálinista szerepet vette fel, hanem szerény, kedves, okos kollégaként viselkedett. A KSH akkori elnöke – aki egyébként elég jó közgazdász volt, s már az ötvenes évek közepe óta reformkommunistának számított – igencsak arisztokratikus módon határolta el magát tőlünk – hivatali kocsi-val vitette haza magát ebédre, a folyosón nem viszonzta munkatársainak az üdvözlését. Hegedüs emberi habitusa egészen más volt. Együtt ebédelt velünk a menzán, maga járt le a könyvtárba a folyóiratokért, amikre szüksége volt, az értekezleteken szerényen elnökölt, hagyta a kollégáit beszélni, majd az utolsó szó jogán mindig jó érzékkel az elhangzott legjobb érvet terjesztette elő, mint a saját álláspontját. Ha meg nem is szerettük, megtanultuk tisztelni.

1963-ban Hegedüs fontos választás elé került. A kormányzat el akarta távolítani a KSH elnökét, s azt tervezték Hegedüsből csinálnak elnököt, ami ismét kormánytaggá tette volna. De ugyanebben az évben azt is elhatározták, hogy létrehoznak egy apró szociológiai kutatócsoportot az MTA-ban, s oda is keresték igazgatót. Hegedüs úgy döntött, ő inkább a parányi kutatócsoporti igazgatóságot – s politika helyett a tudományos kutatói munkát – választja. 1963. március 15-én elment a KSH-ból, s megalapította a hazai szociológia első intézményét.

Nem kevesen tülekedtünk a kutatócsoporti állásokért, akkoriban volt talán egy tucat ember, akik hozzám hasonlóan elkezdtek tanulni a szociológiát, s mind akadémiai állásról ábrándoztak. A csoport azonban nagyon kis létszámmal indult. Ha jól emlékszem 1963. március 15-én teljes állásban Hegedüsön kívül csak Nemes Feri, Márkus Mária, Varga Karcsi és Szesztay András voltak a munkatársak (valamivel később került a csoporthoz Losonczi Ágnes, Heller Ágnes, Gyenes András, Lőcsei Pál s később mások is). Nekem 1963-ban egy „félállás” jutott – annak is örültem.

Hegedüs tudományos pályafutását tekintve rendkívüli évek következtek. A következő öt esztendőben nem volt olyan fontos társadalomtudományi vita, amit ne Hegedüs kezdeményezett volna, vagy amiben a véleménye ne lett volna perdöntő fontosságú. Négy ilyen vitáról fogok most röviden megemlékezni.

Az első ilyen nagy vita a társadalmi struktúráról folyt. Hegedüs kis könyve a témakörben mérföldkő volt. Hegedüs elvetette az akkoriban uralkodó két osztály–egy réteg ortodox szemléletet, mely szerint a szocializmusban a két tulajdonformának – állami és szövetkezeti tulajdonnak – megfelelően két nem antagonistikus osztály van, s helyette azt javasolta, hogy a szocialista társadalmi egyenlőtlenségeket inkább a munkamegosztásban elfoglalt hely szerint kell értelmezni. Hegedüs ugyan maga édeskevéssé empirikus munkát végzett – unta, s valami szinten meg is vetette az empirikusokat – ennek ellenére esszéje megnyitotta a lehetőséget arra, hogy empirikus módszerekkel a szocialista társadalmon belül kialakuló egyenlőtlenségekről, mint a szocialista társadalom belső sajátosságairól lehessen beszélni. Hegedüs nélkül nem lett volna elképzelhető az olyan jellegű empirikus kutatómunka, mint amit Ferge Zsuzsa, Kemény István és Andorka Rudolf végeztek a társadalmi rétegződés, mobilitás, szegénység témakörében, s természetesen a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatban Konrád Györggyel közösen végzett munkánkat is jórészt Hegedüs esszéje tette lehetővé.

A második nagy vitát Hegedüs a bürokrácia kérdésével kapcsolatban indította. Itt az ortodox államszocialista doktrína azt hirdette, hogy a szocializmustól idegen a bürokrácia. A születőben levő pragmatikus kádárista ideológia nem tagadta, hogy a szocializmus bürokratikus társadalom, de ezt a bürokráciát „szakigazgatásnak” becézte, s azt hangsúlyozta, hogy léte elkerülhetetlen minden komplex társadalomban. Hegedüs nem vitatta a bürokrácia szükségességét, s nem osztotta a trockisták „antibürokratikus” forradalmi programját, de a kádárista pragmatikusokkal szemben azzal érvelt, hogy létre kell hozni a bürokrácia feletti demokratikus ellenőrzési mechanizmusokat. Nem többpártrendszerre gondolt – ezt nem csak irreálisnak gondolta, de nem volt igazán jó véleménye a polgári többpártrendszer „formális” demokratizmusáról. A közvetlen demokrácia híve volt a kádárista paternalista bürokratizmus és a „formális polgári demokrácia” közötti politikai formákat kereste.

A harmadik vita a gazdasági reformról szólt. Hegedüs 1963 óta a reform elkötelezett híve volt, s a hatvanas évek magyar reformmozgalmának egyik vezető egyéniségévé vált. A reformvitába azonban érdekes módon kapcsolódott be. Bár szükségesnek és kívánatosnak tartotta a piaci reformot, figyelmeztetett az „optimalizáció és humanizáció” elkerülhetetlen ellentmondásaira. Mai terminológiánkat használva Hegedüs a kor reformereinél pontosabban látta az elkerülhetetlen trade-off-ot hatékonyság és társadalmi egyenlőség értékei között, s elkötelezett szocialistaként nem akarta feladni az egyenlőség ideálját, hanem valami ésszerű kompromisszumot keresett hatékonyság és egyenlőség között.

Végül Hegedüs indította el a hazai társadalomtudományban a mai napig élő vitát a „kritikai társadalomtudományról.” Unta a „szociotechnikát”, azt a társadalomkutatást, aminek a célja az volt, hogy a kormánynak adjon tippeket a hatalom hatékonyabb gyakorlására. A társadalomtudósna kritikusna kell lennie – számon kell kérnie a szocializmus értékeit, az ezeket az értékeket oly kevésbé megvalósító állami és pártvezetéstől.

Érvelhetnénk úgy, hogy Hegedüs álláspontjában nem volt semmi új, „elméletei” végső soron csak egy elég ostoba sztálinista felfogáshoz képest voltak érdekesek, valójában tételeit évekkal, évtizedekkel korábban mások már megfogalmazták. A munkamegosztásban elfoglalt hely fontossága a társadalmi struktúrában Weber óta nem újdonság; Weber néhány hónappal az orosz forradalom után már figyelmeztetett arra, hogy a kialakuló új rendszer minden eddig ismert bürokráciánál merevebb lesz. Milton Friedman tudott a hatékonyság és egyenlőség ellentmondásáról, Lukács, Marcuse és Adorno elegánsabban írtak a kritikai elmélet szükségességéről. Hegedüs 1963 és 1968 közötti munkássága mégis rendkívüli. Nem csupán azért mert senkinek nem volt annyi bátorsága, hogy a hatvanas évek Kelet-Európájában ezeket a kérdéseket felvesse. Legjobb tudásom szerint Hegedüs pontosabban és élesebben fogalmazta ezeket a problémákat, mint bárki más, illetve nagy politikai tapasztalata miatt képes volt ezeket a kérdéseket nem elvont elméleti proposícióként előadni, hanem könnyedén mutatta be azok társadalmi relevanciáját.

Alig néhány év alatt a megszülető magyar szociológia a legizgalmasabb értelmiségi vitakörre vált Magyarországon, de kivívta a kor jeles külföldi társadalomkutatóinak a csodálatát is. Ez kizárólag Hegedüs érdeme – amit bizonyít az a tény, hogy miként hanyatlott unalomba és közepszerűségbe a magyar szociológia 1968 után, amikor Hegedüst elmozdították igazgatói állásából és intellektuálisan izolálták.

A hatvanas évek nagyobb részében Hegedüssel való kapcsolatom hűvös – időnként csaknem ellenséges – volt. Én neki pasaréti úrfiú voltam, s vonakodott, hogy a kutatócsoportban állandó állást adjon nekem. Nekem is beletellett egy kis időbe, hogy elfogadjam, ez a Hegedüs András más ember, mint az, aki Rákosi miniszterelnöke volt, s aki 1956-ban behívta az orosz csapatokat. Én korábban kötöttem vele barátságot, mint ő velem. Amikor a hatvanas évek közepén először vált politikai támadások tárgyává, s leváltották a Valóság főszerkesztői tisztjéből, akkor én már elkötelezett Hegedüs barát voltam. Pontosan emlékszem rá: Andorka Rudival vitattuk az eseményeket, s hánytuk-vetettük, mi a teendő. Rudi tudta: ez nem a mi ügyünk, egymást eszik a kommunisták. Lehet, hogy ezzel kezdődött kapcsolatom megromlása Andorkával, s ekkor léptem a „disszidensek” útjára. Ettől a naptól tudtam, Hegedüs a szövetségesem, helyem nem azokkal van, akik „alámerülnek” s kívárlják amíg a rendszer felbomlik, hanem azokkal, akik vállalják a kritikai elemzés kihívását.

Ellentétünk Hegedüssel azonban nemcsak habitusbeli-politikai volt. Sok fontos kérdésben különbözőképpen gondolkoztunk a szociológia nagy kérdéseiről is. Legfőképpen: én empirikus szociológus voltam és maradtam, Hegedüs munkámat soha nem értékelte túl sokra. Különbözőképpen gondolkodtunk a reform kérdéseiről is. Én ugyan értettem az „optimalizáció és humanizáció” ellentétét, de Hegedüsnél következetesebben hittem a piaci reformban, sőt a hatvanas években még abban is, hogy a piac kiterjedése nemcsak a hatékonyságot fokozza, hanem – akkor úgy gondoltam – még a társadalmi egyenlőség ügyét is szolgálja (ebben a vitában végső soron Hegedüsnek volt igaza, bár a piac és egyenlőtlenség kérdése bonyolultabb téma, amivel ennek a nekrológnak a keretében nem tudok érdemben foglalkozni). Másként gondolkodtunk a kritikai társadalomtudományról is. Itt Hegedüs „kritikai” társadalomtudománya Lukácsot követte, az én ítéletem szerint ez a

szocializmus ideológiai kritikáját nyújtotta. Én ezzel szemben az „ideológia-kritika” híve voltam. A baj a létező szocializmussal nem az, hogy nem eléggé valósítja meg a szocializmus ideálját, hanem éppen az, hogy megvalósítja azt. A szocializmus „ideálja” ideológia, mely elfedi a szocialista társadalom elkerülhetetlen, a szocializmus lényegéből fakadó ellentmondásait.

Hegedüs végül is 1966-ban vett fel a kutatócsoportba – akkor se túl lelkesen. Nemes Feri átment a Közgazdasági Egyetemre, így Hegedüs titkár nélkül maradt, s én voltam az egyetlen, akinek volt elég adminisztratív képzelőereje, hogy a szervezőmunkában kisegítse (erre igencsak szüksége volt, mert az adminisztráció nem tartozott az erősségei közé). Két évig dolgoztunk együtt, s kapcsolatunk napról napra bensőségesebbé s barátiabbá vált. Sokat utaztunk együtt külföldre, és sok liter bort ittunk meg együtt.

1968-ban útjaink szétválhattak volna. Augusztusban Heller Ági és Márkus Mária Csehszlovákia inváziója idején éppen Jugoszláviában voltak egy konferencián, s aláírták a „korcsulai nyilatkozatot”, tiltakoztak Csehszlovákia inváziója ellen. Amikor hazajöttek a Szociológiai Intézet pártbizottsága – Márkus Mária volt a párttitkár – csatlakozott a nyilatkozathoz. Én nem voltam párttag, de tiltakozó nyilatkozatot se volt kedvem aláírni. Az inváziót hetek óta jósoltam. Úgy képzeltem az oroszoknak, ha egybe akarják tartani a világbirodalmat, s meg akarják őrizni a rendszerüket, nem lesz más választásuk, minthogy leverjék a prágai tavaszt. Ezért bár a prágai tavasz célkitűzéseit helyeseltem, a mozgalmat irreálisnak tartottam, s nem láttam értelmét, hogy egy célját elérni nem tudó politikai protest-akcióhoz csatlakozzak.

A pártvezetés őrvongott a tiltakozó akció miatt. Hegedüst azonnali hatállyal eltávolították az intézetből, s fegyelmeivel büntették a többi aláíróit is. Én viszont a rendszer üdvöskéjévé léptem elő egyik pillanatról a másikra. Részben honorálták, hogy a tiltakozó akcióból kimaradtam, részben a tudománypolitika úgy döntött, hogy a Hegedüs-féle kritikai szociológia helyett inkább az empirikus beállítottságú szociológiát támogatják majd. Nekem kulcsszerepet szántak és adtak ebben az átmenetben. Kulcsár Kálmán, az új igazgató megtartott az intézet tudományos titkáráként, s egy ideig nemcsak kikérte, hanem követte is tanácsaimat.

Ennek ellenére 1968 után nem lazult, hanem éppenséggel szorosabbá vált kapcsolatom Hegedüssel és a Lukács-iskola tagjaival. Kísérletet tettem arra, hogy az átmenet ne a korábbi korszak tagadására vezessen, hanem egy elméletet és empirikus kutatást szervezesebben ötvöző szociológia kialakulását segítse elő. Igyekeztem megtartani Hegedüst és a Lukács-iskola tagjait a magyar szociológián belül, s megvédeni őket a további politikai támadásokkal szemben. 1968 és 1975 között szoros barátság alakult ki közöttünk és a rendszer fő ellenségei között. Legjobb barátainak tekintettem Hegedüs Andrást, Heller Ágnest, Fehér Ferencet, Márkus Györgyöt és Márkus Máriát, s remélem ezekre az évekre ők is így emlékeztek/emlékeznek. A hetvenes évek elején tudománypolitikusként megbuktam – a remélt szintézist nem tudtam elérni. Adminisztratív pozíciómról lemondtam, s ideológia-kritikai munkásságomra koncentráltam, aminek végső eredménye „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” című könyvem volt. 1975-ben kiutasítottak Magyarországról, s azután Hegedüssel csak néhány alkalommal találkoztam, bár kapcsolatunk mindvégig baráti maradt.

1968 után Hegedüs gyorsan marginalizálódott. Nem születtek többé nagyhatású művek a tollából, s lassan szinte mindenki ellene fordult. Elfelejtették, hogy milyen fontos szerepet játszott a hatvanas évek reformmozgalmában, s már csak Rákosi miniszterelnökeként emlékeztek rá. Különösen fájdalmas lehetett neki, hogy a demokratikus ellenzék is ellene fordult.

Zsille Zoltán által szerkesztett/írt „önéletrajza” nagy port vert. Hegedüs rajongott Zsilléért, ezért hajlandó volt kitárulkozni előtte, s elmondani élete nagy titkait. Nem tudhatta, hogy akkoriban Zsille már milyen messze volt tőle emberileg, eszmeileg és politikailag. Az önéletrajz legvitatottabb része az a néhány oldal, ahol 1956. október 23–25. eseményeiről számol be. Hegedüs azt állítja, hogy az oroszok behívásáért ő nem különösebben felelős. Az Gerő döntése volt – ő, Nagy Imréhez hasonlóan csak annyiban felelős, hogy nem próbálták Gerőt megállítani abban, hogy a szovjet csapatokat behívja. Állítása szerint 1956. október 23-án a délutáni-kora esti órákban Nagy Imrével és másokkal Gerő dolgozósobájában ültek. Gerő beszélt, ők hallgattak. Gerő azt mondta: elvtársak, nincs más választásunk, a szovjet elvtársak segítségét kell kérnünk. A telefonhoz ment, felemelte a kagylót, s megtörtént a tragikus telefonhívás, ami legitimálta Magyarország szovjet invázióját (az oroszok nyilván enélkül is megtámadták volna Magyarországot). Sokan azzal vádolták Hegedüst, hogy meghamisítja a történeteket, s igyekszik áthárítani a felelősséget Nagy Imrére. Nem tudom. Nem voltam ott. Hegedüst szavahihető embernek ismertem.

1956 ennek ellenére Hegedüs megoldhatatlan problémája maradt. 1956. október 23. görög sorstragédia életében, olyan tragédia, mint Nagy Imre kivégzése volt Kádár János számára. Véletlen, hogy Kádár János aznap halt meg, amikor Nagy Imrét a magyar bíróság rehabilitálta, s Hegedüs András halálának a dátuma: 1999. október 23? Természetesen véletlen, de azért szimbolikus jelentőségű.

Szörnyű korban élt, s nem volt szent, nem volt vétlen. De van e közöttünk bárki, aki e kort hibák nélkül élte át? Ne ítélj, hogy ne ítéltesse!

Szerény és okos embernek ismertem. A hatvanas években írt dolgozataival ő teremtette meg a modern magyar szociológiát, s ha az megmaradt volna az általa jelzett úton büszkébbek lehetnénk szakmánkra. Hátha lesz még egyszer egy olyan generációja a magyar társadalomkutatásnak, aki újraolvassa a hatvanas évek Hegedüs-dolgozatait, s meri vállalni a kritikai társadalomkutatás hálátlan programját. Ha ez történne, akkor emlékeznénk méltó módon emlékére.